

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.88

Клименко Ю.А.

провідний економіст, аспірант
Інституту демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ

Соціальне відторгнення – концепт, що не має універсального визначення. У кожній науковій парадигмі соціального відторгнення враховуються різні його аспекти. Це робиться для того, або відмежувати поняття соціального відторгнення від інших дотичних понять. Специфікою сучасних підходів є аналіз соціального відторгнення з погляду поєднання різних факторів та вимірів, тобто відторгнення виступає як багатомірний процес. З іншого боку, в результаті такої інтерпретаційної багатоманітності породжуються численні концептуальні та аналітичні труднощі. Зокрема, інтерпретація соціального відторгнення може бути настільки широкою, що практично будь-хто може стати чи вважатися соціально відторгненим. У статті проаналізовано основні міжнародні підходи до соціального відторгнення, здійснено їх узагальнення.

Ключові слова: соціальне відторгнення, бідність, соціальна нерівність, соціальне залучення, несприятлива інкорпорація.

Концепт социального отторжения на данный момент не имеет универсального определения. Каждая научная парадигма учитывает разные аспекты социального отторжения. Это делается для того, чтобы отделить понятие социального отторжения от других соприкасающихся понятий. Спецификой современных подходов является анализ социального отторжения с точки зрения сочетания различных факторов и измерений, то есть отторжение выступает как многомерный процесс. С другой стороны, в результате такого интерпретационного многообразия порождаются многочисленные концептуальные и аналитические трудности. В частности, интерпретация социального отторжения может быть настолько широкой, что практически каждый может считаться социально исключенным. В статье проанализированы основные международные подходы к социальному отторжению, а также осуществлено их обобщение.

Ключевые слова: социальное отторжение, бедность, социальное неравенство, социальное вовлечение, неблагоприятная инкорпорация.

Social exclusion is a concept without universal definition. Every scientific paradigm of social exclusion, prefer various aspects of this process. This is done in order to either separate social exclusion from other osculant concepts. In modern approaches, social exclusion is considered as a multidimensional process and analyzed in terms of the combination various factors and dimensions. Disadvantage of such interpretative diversity are many conceptual and analytical difficulties are generated. One of the main difficulties is that the interpretation of social exclusion can be so wide that practically anyone can may be considered as socially excluded. In this article the main international approaches to social exclusion are analyzed, their generalization is carried out.

Keywords: social exclusion, poverty, social inequality, social inclusion, adverse incorporation.

Постановка проблеми. Концепція соціального відторгнення є комплексною, має багато вимірів, охоплює широке коло соціальних та економічних питань. Терміном «соціальне відторгнення» апелюють багато сучасних концепцій соціальної нерівності, при цьому використовують його для позначення широкого спектру явищ та процесів, пов'язаних із бідністю, позбавленням та нужденністю. У результаті такого широкого використання цього терміна його операціоналізація стає все більш розмитою, а істотні характеристики часто нівелюються. Визначення можуть бути настільки розмитими і неточними, що суть залишається невловимою. Часто в науковому дискурсі можна навіть простежити зловживання цим терміном, коли соціальне відторгнення зводиться до комплексу соціальних проблем.

Проблема соціального відторгнення входить до важливих питань 17 Цілей Сталого розвитку (2016–2030 рр.). Популярність дослідження соціального відторгнення в світі пояснюється тим, що за рахунок взаємозв'язку між бідністю та соціальним відторгненням оцінюється можливість боротися з бідністю за рахунок зменшення соціального відторгнення. У певному сенсі поширення дослідження соціального відторгнення було використано як «брендинг» для вдосконалення програм із питань бідності у Європейському Союзі. Адже словосполучення «війна з бідністю» є досить стигматизованим, при цьому словосполучення «подолання соціального відторгнення» є більш прийнятним в академічному дискурсі і виступає свого роду евфемізмом [1, с. 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначити поняття соціального відторгнення вже тривалий час намагаються науковці різних країн. Аналіз проблем соціального відторгнення та його подолання поданий у роботах R. Pease [1], K. Arthurson, K. Jacobs [2], A. Atkinson [3], R. Levitas, H. Silver [4], R. Simons [5] та інших. В Україні дослідження питання соціального відторгнення актуалізувалося лише з початком нового тисячоліття. Цей концепт інтерпретували науковці із соціології, економіки, психології. Різні аспекти проблеми соціального відторгнення досліджують Е. Лібанова [6], Ю. Левенець [6], В. Макарова [6, 7], С. Бабенко [8], О. Рєвнівцева [9] та інші.

Мета статті – узагальнити підходи до визначення категорії соціального відторгнення з обґрунтуванням їх переваг та недоліків.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Незважаючи на шалену поширеність терміна «соціальне відторгнення» у світі, цей термін виник відносно недавно. Вважається, що термін має французьке коріння. В 70-х роках Рене Ленуар у публікації “Les exclus” ввів цей термін в академічний дискурс. Термін “exclusion sociale” використовувався для позначення тієї категорії осіб, які були виключені з надання соціального страхування Франції. У 1974 р. Ленуар визначив десять категорій або груп, які потрапили в цей «незастрахований» континуум. До категорії відторгнених він відносив: людей із розумовою або фізичною інвалідністю; схильних до суїциду; літніх людей з інвалідністю; дітей, які зазнали насильства; споживачів наркотиків; правопорушників; батьків-одинаків; маргінальних, асоціальних осіб тощо [2, с. 3]. У 1979 році Р. Townsend до «відторгнених» відносив групи населення, які не могли брати участь у соціальному житті: були виключеними із зарплатних відносин, мали обмежені права на соціальне громадянство, були безробітними тощо [2, с. 5]. Проте у 80-ті роки термін скоріше використовувався для привертання уваги до наслідків бідності.

Починаючи з 1980-х років ця концепція соціального відторгнення дуже швидко поширювалася, переважно у високорозвинутих країнах. У чому причина такої раптової уваги до соціального відторгнення? 70-ті роки у Франції характеризувалися стрімким зниженням виробничої промисловості, як наслідок – ростом рівня безробіття та серією затяжних економічних спадів, які призвели до глибокої інфляції. У цьому контексті концепція соціального відторгнення стала реакцією на зростаючу економічну нерівність. Цей термін мав змогу охопити «просторову концентрацію недоліків», які склалися наприкінці 1980-х років після низки насильницьких інцидентів у французьких соціальних житлових садибах. Також у 1980-х роках у Франції після економічної кризи запроваджено закон про державну допомогу (the Revenu Minimum d'Insertion), де активно використовувалася ця концепція.

Також у 1980-х роках цей термін вперше був вжитий в ЄС у межах Програми боротьби з бідністю. Європейський Союз (ЄС) визначає соціальне відторгнення як процес, за якого окремі групи населення або окремі люди не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок своєї бідності,

відсутності базових знань і можливостей або в результаті дискримінації.

На початку 90-х науковці більше апелювали терміном «бідність». Відторгнення розглядалося насамперед через призму виключення з ринку праці. Головним аспектом відторгнення в 1990-х було намагання побороти довготермінове безробіття і його негативні наслідки. А міжнародні організації, як правило, використовують цей термін в широкому сенсі для позначення окремих осіб та груп, які не в змозі забезпечити адекватний фінансовий і культурний капітал. У середині 1990-х років Рада з економічних та соціальних досліджень Великобританії визнала «соціальну інтеграцію та виключення» одним із дев'яти тематичних пріоритетів у дослідженні соціальних наук. Н. Silver стверджує, що європейське схвалення соціального відторгнення стало відповіддю на нові соціальні відмінності, що виникають у сучасному суспільстві [3, с. 8].

Після того як у другій половині 1990-х років важливим складником порядку денного політики ЄС стала проблема соціального відторгнення, більша увага почала приділятися чіткішій операціоналізації концепції відторгнення. Семантична гнучкість терміна соціального відторгнення сприяла більш широкому його застосуванню в різних підходах.

За визначенням SEU (social exclusion unit – британський підрозділ соціальної ізоляції, створений 1997 року для аналізу причини тенденцій відторгнення), «відторгнення – це ситуація, яка може статися коли групи/особи потерпають від сукупності пов'язаних проблем, таких як безробіття, низький рівень підготовки, низькі доходи, погані житлові умови, висока злочинність, погане здоров'я, розпад сім'ї» [4, с. 126].

J. Estivill запропонував таке визначення: «відторгнення може розглядатися як накопичення пов'язаних негативних процесів, які послідовно виникають у політичному, економічному чи соціальному плані і які поступово дистанціюють особу/групу на позицію неповноцінності щодо влади, ресурсів, пануючих цінностей» [4, с. 126].

У А. Сена концепція соціального відторгнення була пов'язана з поняттями відносної бідності. А. Сен стверджує, що концепт соціального відторгнення став популярним, оскільки він зосереджує увагу на процесах руху нерівності, владних відносинах (виключення кого?) і на багатовимірності недоліків і взаємозв'язків між різними формами позбавлення (виключен-

ня з чого?). Сучасний концептуальний простір справді зазнав трансформації у характері та розумінні відторгнення, адже важливо ідентифікувати, яку групу/людину виключено і з чого.

Аткінсон виділяє три визначальних риси процесу соціального відторгнення: відносність, агентність та динаміку. [3, с. 9]. Відносність полягає в тому, що відторгнення визначається стандартами та нормами, що діють у певний момент часу. Часова мінливість соціальних норм вносить свої корективи у критерії соціального відторгнення. Агентність вказує, що особи можуть бути виключеними в результаті своїх дій (свідоме виключення) або бути виключеними іншими (вимушене виключення). Динаміка відторгнення полягає в тому, що соціальна ізоляція – це процес, який передбачає набір певних обставин протягом певного періоду часу. Наприклад, втрата роботи сама по собі не може бути проявом відторгнення, але тривале безробіття, що супроводжується бідністю, поганим здоров'ям та низькою самооцінкою, перетворюється на відторгнення.

Рут Левітас вважає, що соціальне відчуження – це складний і багатовимірний процес. Він передбачає відсутність або заперечення ресурсів, прав, товарів та послуг та нездатність брати участь у звичайних відносинах та діяльності, доступних для більшості людей у суспільстві на економічній, соціальній, культурній та політичній арені. Це впливає як на якість життя людей, так і на справедливість та єдність суспільства загалом [4, с. 25]. Авторка зазначала, що політика соціального відторгнення зазвичай відображає один або декілька таких ідеологічних дискурсів [4, с. 30]: по-перше, «моральний дискурс андеркласу», який визначає моральні та індивідуальні особисті недоліки як причинний чинник для пояснення соціального відторгнення; по-друге, «перерозподіл дискурсу», що стосується подолання бідності та визнання його основною причиною нерівності; по-третє, «соціально-інтеграційний дискурс», який зосереджується на досягненні соціальної інтеграції через оплачувану роботу.

Hilary Silver виділила такі три парадигми у визначенні соціального відторгнення, як [2, с. 17]:

– парадигма солідарності, домінуюча у Франції. Відторгнення розглядається як розрив соціального зв'язку між індивідом та суспільством (що є культурним та моральним). Інтерпретація спирається на філософію Руссо. У цій традиції бідні, безробітні та етнічні мен-

шини визначаються як аутсайдери. Національна солідарність передбачає політичні права та обов'язки;

– парадигма спеціалізації, домінуюча в США. Інтерпретація соціального відторгнення спирається на ідеї Гоббса. Відповідно до ліберально-індивідуалістичних теорій, людина здатна переходити через межі соціальної диференціації та економічного розподілу праці;

– монополістична парадигма.

З погляду концепції розподілу соціальних благ, соціальне відторгнення пов'язане з поняттям дискримінації та обмеженого доступу. Такий підхід базується на ідеї про перерозподіл ресурсів. Той, у кого відсутні/недостатні ресурси, зазнає часткового або повного виключення із соціальної структури, яке супроводжується створенням тих чи інших форм позбавлення. Відбувається дискримінація через позбавлення можливостей, необхідних для досягнення/підтримки загальноприйнятого рівня життя та реалізації свого потенціалу.

Важливим моментом є те, що соціальна ізоляція є одночасно і *процесом*, і *результатом*. Є підхід, коли соціальне відторгнення розглядається не з погляду індивіда чи групи, а з погляду суспільства. Зокрема, таке визначення надано в Collins English Dictionary: соціальне виключення розуміється як нездатність суспільства надавати певним особам та групам ті права та переваги, які, як правило, доступні її членам, наприклад зайнятість, адекватне житло, якісну освіту, систему охорони здоров'я та навчання тощо. В такому аспекті соціальне відторгнення характеризує суспільство, в якому особи/групи не можуть повноцінно брати участь в економічному, соціальному, політичному та культурному житті. Навіть більше, суспільство може свідомо підтримувати такий стан. Так, у European Commission's Programme надається таке визначення соціального відторгнення: «дезінтеграція і фрагментація соціальних відносин і як результат – зниження соціальної згуртованості, що призводить до прогресуючої маргіналізації, економічної депривації і різних форм соціокультурних нерівностей». Ще Е. Дюркгейм у своїй праці «Свобода, рівність і братерство» звертав увагу на те, що соціальна згуртованість (Social cohesion) суспільства пов'язана із соціальним відторгненням, адже соціальна згуртованість є важливою роллю держави у сприянні соціальної єдності. Оскільки в згуртованому суспільстві високим є відчуття приналежності до

групи, здійснюється боротьба з соціальним відторгненням, підвищується мобільність, як результат – високий рівень довіри до такого суспільства.

Є також ступені вираженості соціального відторгнення. Так, Мілібенд [5, с. 11] рекомендує розглядати соціальне відторгнення за трьома градаціями: широке, глибоке і концентроване відторгнення. Широке відторгнення означає велику кількість людей, виключених за одним чи невеликою кількістю показників. Концентроване відторгнення стосується географічної концентрації проблем і виключення з районів. Глибоке відторгнення стосується тих, хто виключений за кількома вимірами, що спричиняє серйозні негативні наслідки для якості життя, благополуччя та майбутніх життєвих можливостей.

Відторгнення складається з динамічних, багатовимірних процесів у чотирьох основних вимірах – економічному, політичному, соціальному та культурному – і на різних рівнях, включаючи індивідуальний, побутовий, груповий, громадський, національний та глобальний рівні [7, с. 60]. Це приводить до континууму включення/виключення, що характеризується нерівним доступом до ресурсів, можливостей та прав і приводить до поглиблення нерівності життєвих шансів. Концепція соціального відторгнення функціонує як комбінація матеріальних позбавлень, недостатнього доступу до соціальних прав, низького ступеня соціальної участі і відсутності нормативної інтеграції.

Варто зазначити, що соціальне відторгнення тягне за собою не лише матеріальну депривацію, але і брак включеності чи контролю у прийнятті важливих рішень, а також відчуття неповноцінності чи фрустрації. Саме цим концепція соціального відторгнення відрізняється від бідності. Акцент не лише на суто економічному плані, також враховується депривація у низці сфер, серед яких низький дохід є лише одним із факторів. Хронічна бідність пов'язана із соціальним відторгненням і співвідноситься з множинною депривацією, проте це різні поняття. Крім того, ця схильність до багатомірності соціального відторгнення є методологічно глибшою, ніж у межах будь-якого іншого аналізу бідності. При цьому пануючою є думка, що соціальне відторгнення не збігається з бідністю, адже можна бути «виключеним», не будучи бідним, але при цьому багато бідних є «виключеними».

Висновки. Дослідники K. Arthurson K. Jacobs зазначають, що в літературі про соціальне від-

торгнення можна простежити дві основні характеристики – це багатомірний характер нерівності та динамічний аспект [2, с. 5]. Підходи, в основі яких лежить динамічний аспект, фокусуються на процесах, які приводять до нерівності. На відміну від попередніх досліджень соціальних нерівностей, які були зосереджені переважно на структурних поясненнях нерівності, в цих підходах враховується агентність та структурна спрямованість з акцентом на сучасні соціально-економічні умови у виникненні нерівності. Тобто по суті, залежно від ситуації та реляційних процесів, особа/група може як належати до групи відторгнутих, так із часом і вийти з цього стану – це не завжди статичний процес.

Незважаючи на те, що загальноприйнятого визначення соціального відчуження немає, можна сказати, що в основі практично всіх його дефініцій, висловлених науковцями, державними/недержавними організаціями, лежить відсутність участі в суспільстві [8, с. 4]. Ключовим фактором процесу соціального відторгнення є саме відсутність можливостей, яка унеможливорює доступ до певних ресурсів і не дає змоги отримати певні блага. При цьому мірою можливостей вважається свобода вибору, коли люди/групи не можуть досягти свого повного потенціалу в суспільстві через численні соціальні та економічні чинники, у результаті чого стають виключеними з цього суспільства.

Словосполучення «соціальне відторгнення» зазнало також семантичних змін – процесу номіналізації, коли в результаті використання поняття активні дієслова можуть бути перетворені на іменники. В такому процесі зникає агентність, тобто конкретний соціальний агент, який творить цей процес, стає абстрактним або невидимим. Також відбувається узагальнення, коли дія перетворюється в щось саме по собі. «Виключений» означає позбавлений можливостей [1, с. 5]. Нестача можливостей може включати в себе недоступність таких факторів, як соціальна мобільність, засоби комунікації, житло, соціальне забезпечення, послуги охорони здоров'я, освітні послуги та соціальна інфраструктура. Відсутність визнання включає: негативний імідж бідних груп, соціальну дискримінацію, культурний характер нерівності, стереотипи у суспільстві, ворожість, стигматизм, сегрегацію.

В останні роки набуває популярності термін «несприятлива інкорпорація». Прихильники цієї пояснювальної парадигми вважають поняття соціального відторгнення суперечливим, при

цьому в понятті «несприятлива інкорпорація» вони намагаються переформатувати феномени, які описувалися в термінах соціального відторгнення. [11, с. 1]. Засновники цього напрямку вважають, що саме термін «несприятлива інкорпорація» здійснює очищення терміна соціального відторгнення від концептуального та ідеологічного багажу.

Бібліографічний список:

1. Peace R. Social Exclusion: A Concept in Need of Definition. 2001. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/49fb/fc52499c1bc094a2a0d42e4b0f5b90fab402.pdf>
2. Arthurson K., Jacobs K. Social exclusion and housing, AHURI Final Report. 2003, 42 p.
3. Atkinson A. Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. New York, 2010. URL: <http://www.un.org/esa/socdev/publications/measuring-social-inclusion.pdf>
4. Levitas R. The concept and measurement of social exclusion. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.693.683&rep=rep1&type=pdf>
5. Simmons R. Poverty, Social Exclusion and Marginalization. Education, Work and Social Change, 2014, pp 18–38.
6. Україна: на шляху до соціального залучення : Національна Доповідь про людський розвиток 2011 / [Е. Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова та ін.]. К. : Незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011. 124 с.
7. Макарова О.В. Соціальне відторгнення в Україні: специфіка проявів та методологія оцінювання, Соціально-економічні та демографічні наслідки системної кризи в Україні та шляхи їх подолання, 2011. С. 57–68.
8. Бабенко С.С. Социальная включенность и социальная эксклюзия: новое измерение социальных неравенств в современном обществе. Методология, теория і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Харків, 2007. с. 49–56.
9. Рєвнівцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. Демографія та соціальна економіка. 2008. № 1. с. 98–106.
10. Hickey S. Adverse Incorporation, Social Exclusion, and Chronic Poverty. Chronic Poverty Research Centre. 2007.

References:

1. Peace R. (2001) "Social Exclusion: A Concept in Need of Definition".
2. Arthurson K., Jacobs K. (2003) "Social exclusion and housing", AHURI Final Report. 42 p.
3. Atkinson A. (2010) "Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. New York"

4. Levitas R. (2006) "The concept and measurement of social exclusion". *Poverty and Social Exclusion in Britain*, pp.123–160.
5. Simmons R. (2014) "Poverty, Social Exclusion and Marginalization". *Education, Work and Social Change*, pp. 18–38.
6. Libanova E., Levenets Yu., Makarova O. (2011) *Ukraina: na shliakhu do sotsialnoho zaluchennia : Natsionalna Dopovid pro liudskyi rozvytok [Ukraine: Towards Social Inclusion]*, Nezalezhne vydannia Prohramy rozvytku OON v Ukraini, 124 s. Kyiv, Ukraine.
7. Makarova O.V. (2011) *Sotsialne vidtorhnennia v Ukraini: spetsyfika proiaviv ta metodolohiia otsiniuvannia, Sotsialno-ekonomichni ta demohrafichni naslidky systemnoi kryzy v Ukraini ta shliakhy yikh podolannia*, s.57–68.
8. Babenko S.S. (2007) *Sotsyalnaia vkluchennost y sotsyalnaia eksklyuziia: novoe yzmerenye sotsyalnykh neravenstv v sovremennom obshchestve. Metodolohiia, teoriia i praktyka sotsiolo-hichnoho analizu suchasnoho suspilstva: zbirnyk naukovykh prats*, s. 49–56.
9. Rievnitseva O.V. (2008) *Sotsialne vykliuchennia: problemy vyznachennia ta doslidzhennia. Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – № 1*. s. 98–106.
10. Hickey S. (2007) "Adverse Incorporation, Social Exclusion, and Chronic Poverty", *Chronic Poverty Research Centre*, s.1–34.

Klymenko Yu.A.

Postgraduate Student, Head Economist,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine

APPROACHES TO THE INTERPRETATION OF SOCIAL EXCLUSION CATEGORY

This paper attracts attention to the problem of determination of social exclusion. The concept of "social exclusion" itself is universally regarded in the academic literature. In the last decades, the problem of social exclusion raised a considerable interest in the scientific community.

Social exclusion is a complex and multi-dimensional process. It involves the lack or denial of resources, rights, goods, and services, and the inability to participate in the normal relationships and activities, available to the majority of people in a society, whether in economic, social, cultural or political arenas. It affects both the quality of life of individuals and the equity and cohesion of society as a whole. Social exclusion results in severe negative consequences for the quality of life, well-being, and future life chances.

"Social exclusion" is a contested term. Not only is it used to refer to a wide range of phenomena and processes related to poverty, deprivation and hardship, but it is also used in relation to a wide range of categories of excluded people and places of exclusion. This paper focuses on a brief reconstruction of the history of the concept – where it came from and why it was used in particular ways to particular effects.

The goal of this paper is to define social exclusion and to identify the appropriate "dimensions" contributing to multi-dimensional disadvantage. Explanation of social exclusion depends on the scientific paradigm of scientists. In the discourse of social exclusion, each paradigm attributes exclusion to a different cause and is grounded on a different conceptualization. All of them tried to make an original contribution to science. This paper deals with the rationale of necessity avoidance of board generalization in the definition of social exclusion.